

СОЦІАЛЬНА КОРПОРАТИВНІСТЬ ЯК СУТІСНИЙ ФАКТОР ЕВОЛЮЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Аналізуються історичні особливості процесу суспільно-політичної діяльності як сутнісної основи початку еволюції громадянського суспільства. А з ліквідацією тоталітарного режиму в Україні активізується пошук гуманістичних моделей і практик демократичного суспільного устрою, які б повніше використали творчий потенціал широких верств населення в управлінні державою.

За роки незалежності Українська держава відбулася за всіма формальними показниками: незалежність, суверенітет і недоторканність кордонів визнані світовим співтовариством; країна стала рівноправним членом багатьох міжнародних організацій та об'єднань, зокрема Ради Європи, Всесвітньої організації торгівлі; підписані угоди про співробітництво з провідними міжнародними союзами ЄС і НАТО, країна набула статусу без'ядерної держави. Є досягнення в трансформації економіки та впровадженні її ринкових принципів, введена й протягом останніх років залишається стабільною національна валюта.

У суспільно-політичному житті відбулася демонополізація ідеологічної сфери, формується багатопартійна система, діють структури демократичного суспільства – громадські об'єднання, позадержавні аналітичні центри, незалежні друковані й Інтернет-видання.

Україна завершила початковий етап перехідного періоду – проголошеня незалежності, придбання атрибутів державності, і перейшла до етапу розвитку демократичних процесів, політичної та економічної облаштованості. Незалежна Україна, переборовши складний конституційний шлях – від Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) до Конституції України (28 червня 1996 р.), обрала демократичний тип суспільно-політичного ладу та, безумовно, назавжди залишила минуле. Вона здобуває контури сучасної повноцінної, цивілізованої держави, завершує політичну й економічну визначеність. Однак, вступивши в перехідний період, наша країна тільки в найбільш загальних рисах визначилася куди йти, і ще менше – як це зробити. Становлення політичної системи та інститутів громадянського суспільства відбувається складно, суперечливо, на тлі перманентних криз у політичній, економічній, соціальній і духовній сферах.

Якщо звернутися до історичного коріння цього процесу, варто згадати про джерела громадянського суспільства, врахувати досвід попередніх поколінь.

Соціальна корпоративність на Русі (а мова йде й про значну частину лівобережної української території), як форма устрою громадського життя в порівнянні з Європою того часу, не мала бурхливого розвитку правових відносин влади й недержавних об'єднань громадян. Зусилля Петра I в адміністративному порядку впровадити «Регламент головного Магістрату» в 1721 р., «Артільного указу» в 1722 р. і прищепити на російському ґрунті гильдії, успіху не мали.

Наважимося припустити, що початком легального самодіяльного руху в Російській державі необхідно вважати 31 жовтня 1765 р., коли імператриця Катерина II відповіла 15 ученим-економістам, наближеним до двору: «План и устав ваш, которому вы друг другу обязались, похваляем и в согласии того Всемилостивейше опробуем, что вы себя наименовали Вольное Экономическое Общество. Извольте быть благонадежны» [1]. Це і був перший прецедент легалізації добровільного товариства в Росії, та все ж таки на умовах підлеглості владі.

На правобережній території України ситуація була більш різноманітною в силу її підпорядкованості та впливу влади декількох держав – не тільки Росії, але й Польщі, Австрії, Молдови. Специфіка соціально-економічного й політичного розвитку українського соціуму визначалася багатовекторністю підпорядкованості еліти, транзитністю території, періодичною відсутністю стабільної національної державності, економічним, етнічним і релігійним гнобленням населення. Тому, вже в 1817 р., тоді на території Австрії, у Львові серед робітників друкарні Піллера виникає вперше об'єднання «Стоваришвання Взаємної Допомоги Членів Друкарської Справи» [2].

У центральній частині України, найбільш освічених, революційно налаштованих, народжується ідея соціального протесту, виражена генієм української нації Тарасом Шевченком у «Кобзарі». А динаміка розвитку суспільних рухів підтверджує особливість менталітету народу – прагматичність, що приводить до організованих дій. Якщо в 1822 р. на українській території функціонувало 50 товариств, з яких – 23 нелегально, то з 1840 р. діяли 2 643 громадські організації, у тому числі 498 професійних [3].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. на зміну традиційній концепції єдиного суспільства-держави приходить уявлення про громадянське суспільство, вільне від держави. Поступово виділяються два напрямки цієї концепції – ліберально-демократична й етатична моделі. Громадяни нашої країни є прихильниками другого напрямку, де громадянське суспільство розглядається як особлива сфера соціуму, відмінна від держави, але не суперечна їй. При цьому, основою існування влади й суспільства є право і закон.

У методологічному контексті найбільш продуктивним, на мій погляд, є підхід, коли громадянське суспільство є основою держави й їхнє становлення (суспільства й влади) відбувається в тісному діалектичному зв'язку. Це суспільство зрілих громадян, які, об'єднавшись в організації, разом із владою створюють розвинені правові відносини; це суспільство громадян, які вільні від влади, але взаємодіють із нею заради загального розвитку. Водночас, провідним елементом громадянського суспільства виступає особистість, і тому її несучі конструкції – всі соціальні інфраструктури, покликані сприяти всебічній реалізації особистості, її інтересів, і які, як у цілому й громадянське суспільство в Україні, діють слабо. Це – місцеве самоврядування, політичні партії, профспілки, асоціації, творчі союзи, система освіти, родина, церква.

При цьому важливо не допустити сповзання від представницької демократії до популізму, коли влада виправдує свої дії гаслом: «Цього вимагає народ!». Сама демократія призначена для того, щоб обмежити зловживання публічної політики, опираючись на поділ функцій влади й збалансовану структуру розділених думок.

У реальному житті аналітики виділяють три діалектичних суперечливих варіанти взаємин громадянського суспільства й держави. Перший – громадянське суспільство придушується владою, і як результат – виникає тоталітарний режим. Другий – існує хитка рівновага між громадянським суспільством і державою – тоді виникають авторитарні режими різної системи жорсткості. Третій – влада виконує волю громадянського суспільства, діє в рамках закону як правова держава. При цьому виникає й діє демократичний режим.

Що стосується України, то третій варіант імпонує нашому суспільству як найбільш характерний і визначений Конституцією України.

З огляду на те, що демократія – це завжди перманентний процес, слід зазначити ефективний розвиток формальних ознак громадянського суспільства України. Практичні результати двадцятидворічної незалежності не втішають, а викликають незадоволеність, насамперед за соціально-економічними показниками життя звичайних громадян. При наявності багатопартійності, а в Україні діє 201 політична партія, немає стабільно сформованої ідеології «мотто», як ідеології влади, так й ідеології «пост»-консервативних конструктивних цінностей, здатних захистити й практикувати достоїнства українських традицій культури, утворення менталітету в цілому. За період з 1991 р. у державі 17 разів мінялися прем'єр-міністри України та 13 разів їх команди [4], а це означає, що боротьба еліт за владу триває, немає стабільності в розвитку національної економіки, не сформовані вектори зовнішньої політики. Власне, сутність українського варіанту не в тім, що електорат шукає хорошу владу, а в тім, що жодна із влади поки не змогла налагодити зворотній взаємний зв'язок з народом, домогтися стабільності соціально-економічного розвитку.

Якщо в цілому охарактеризувати статистику суб'єктів громадянського суспільства, то вона вражає з кількісної точки зору. Сьогодні зареєстровано в Міністерстві юстиції України 5 457 громадських організацій, зокрема: 201 політична партія, 153 профспілкові організації. Характерно, що в середовищі профспілок діє найбільш велике об'єднання – Федерація профспілок України, що нараховує 8 млн. 100 тис. членів, а також 9 інших національних профспілкових центрів, загальною кількістю 2 млн. 800 тис., кожний з яких діє самостійно [5].

Отже, актуальним для українських профспілок є фактор консолідації в єдине поле діяльності. І в цьому випадку профспілки могли б стати ще більш впливовою суспільною силою, що об'єднує 91,6% працюючих у країні [6].

З огляду на те, що сьогодні профспілки намагаються сформувати саму теорію поняття «соціальна держава» і визначити функції профспілок, які стверджували б цю «соціальність», доречно звернутись до історії профспілкового руху. Тим більше, коли історія має тенденцію час від часу повторюватися.

Першу теоретичну розробку питання про профспілки можна знайти в матеріалах Конгресу Товариства робітників, що проходив у Женеві 3 – 8 вересня 1886 р. Резолюція Конгресу так визначала природу профспілок: капітал є концентрованою суспільною силою, тоді як робітник володіє тільки своєю робочою силою. Соціальна сила робітників має сенс і вагу тільки в їх чисельності. Але сила чисельності робітників анулюється розмежованістю. Тому профспілки стають організованими центрами працюючих, і їх діяльність у питаннях заробітної плати і робочого часу законна, необхідна, і без неї неможливо обійтись при наявному способі виробництва [7].

Цю тезу пізніше стверджував і класик російської соціал-демократії Г. В. Плеханов. В 1905 р. він писав: «Якщо прагнення робітників до політичної свободи розлилося широкою хвилею по землі російській, то ще більш широкою хвилею розливається прагнення їх до діяльного і дружного захисту своїх економічних інтересів. Здається, не було такої галузі праці, куди не проникла б думка про профспілкові організації...». І далі: «...Нам слід прискорити цей неминучий процес шляхом планомірної агітації за створення професійних спілок» [8].

Одним із основоположних методологічних принципів діяльності профспілок, як стверджував Плеханов і як підтвердила практика профспілкового руху, є незалежність профспілок від політичних партій, які намагалися й нині намагаються осідлати профспілкові об'єднання. Але профспілки завжди уникали такого впливу. Наприклад, на Єлисаветградському районному з'їзді профспілки «Народний зв'язок» (1919 р.) його голова сказав: «Проти існуючої влади ми нічого не маємо, але ми повинні бути аполітичними по відношенню до неї і не брати жодної участі в партіях, оскільки партійність нас роз'єднує і дає небажані результати. Ми бачимо, до чого призводить підпорядкування. Нами керують ті люди, яких ми не хотіли б бачити у себе, з абсолютно чужими нам інтересами. Над нами сидить Комісар, партія, але не наші представники [9]. І зібрання вирішило: «Стояти на платформі Радянської влади, підтримувати її остільки, оскільки вона виражає волю народу. Що ж до партійності – стояти збоку» [10].

Та після жовтневої революції почали виникати спроби партизації, одержавлення профспілок. У процесі формування радянської державності дискутувалося й питання про місце в ньому профспілок. Йшлося про незалежність профспілок, їх одержавлення шляхом злиття з державними органами та про передачу профспілкам усієї влади по управлінню народним господарством. В. І. Ленін, владою політичного лідера правлячої партії більшовиків, впровадив визначення профспілок як школи управління, господарювання, школи комунізму. Була прийнята концепція злиття не апаратів управління держави і профспілок, а злиття, «зростання» зусиль профспілок з діями органів управління, тобто своєрідна концепція партнерства. Та на практиці профспілки були підім'яті бюрократичною машиною тоталітарної держави. Соціальна роль профспілок як «школи комунізму» вже наполовину перекреслювала їх діяльність як організацій захисту найманих працівників. Руйнування їхньої самостійності завершив Й. Сталін. Керівництво ВЦРПС на чолі з М. Томським було звинувачене у спробах перебільшення захисної функції профспілок, тред-юніонізмі, правовому ухилі. У 1929 р. М. Томського було знято з посади голови ВЦРПС, а профспілкам наказано здійснювати поворот «обличчям до виробництва», тобто їх виробничо-економічна роль посилювалася, асоціальна – ставала допоміжною. Ні в партійних документах, ні в статутах профспілок захисна функція вже не згадувалася. Сталін висунув гасло про «своєрідну кризу профспілок». Після IX Всесоюзного з'їзду профспілок (1932 р.) 17 років не проводилися з'їзди цих наймасовіших організацій трудящих. В умовах становлення командно-адміністративної системи розпочинається пряме «одержавлення» профспілок. Їм передаються державні функції, вони починають дублювати господарські органи, в їхній роботі підтримується «господарський ухил», їх змушують у всьому брати активну участь

безумовно підтримувати адміністрацію, виконувати завдання управлінських і державних органів. Відбувся реальний відрив профспілкових органів від мас, а з іншого боку, – відчуження мас від профспілок.

Теза Сталіна про «своєрідну кризу профспілок» на практиці прислужилася виправданню масових репресій профспілкових працівників та активістів. До цього часу порушено питання про реабілітацію тих профспілкових лідерів, які стали жертвами сталінщини, а їх загинуло три покоління.

Особливою була роль профспілок в умовах Великої Вітчизняної війни. Потрібно віддати належне їх вкладові у забезпечення успішної діяльності тилу, коли доводилось організовувати роботу в надлюдських умовах, в голод і холод, залучати до неї жінок та підлітків.

У період так званої «хрущовської відлиги» було покладено початок відновленню діяльності громадських організацій, їх, хоча б декларативної, демократизації. У профспілках було поновлено територіальні міжспілкові органи, впроваджувалася виборність керівних органів, почали проводитися з'їзди, профкомам було надано юридичні права. Проте всі ці зміни відбувалися тільки в межах, дозволених командно-адміністративною системою, в межах непопорушності її основних підвалин та інститутів. Незважаючи на проголошення переходу від системи диктатури пролетаріату до загальнонародної держави, авторитарна суть останньої не змінилася. Профспілки залишалися на позиціях «школи комунізму» та «приводного паса» від партії до мас.

Нову спробу повністю ліквідувати захисну роль профспілок було здійснено у зв'язку з проголошенням концепції розвинутого соціалізму. Було, наприклад, заявлено, що профспілки переросли свою захисну функцію, на противагу їй пропонувалося «двоєдине завдання»: в першу чергу турбуватися про розвиток виробництва, а вже потім захищати законні інтереси трудящих (статті 7 і 8 Конституції Української РСР, 1978 р.).

Робота профактивістів у цих умовах орієнтувалася, в основному, на залучення трудящих до ефективної праці на їх участь в організації виробництва та управлінні ним.

Позитивним у діяльності профспілок було те, що за їх безпосередньої участю розроблялися державні і місцеві стандарти умов праці, які наприкінці 80-х років сформувалися у струнку систему стандартів умов праці, що реалізувалась через атестацію робочих місць.

Необхідно згадати й освітню роль, яку виконували профспілки в Україні. Використання постійно діючих виробничих нарад, інших масових форм діяльності дозволяло трудящим систематично поповнювати свої загально-економічні та правові знання, вивчати новели законодавства. Запровадження з 1986 р. нової загальносоюзної системи оплати праці, зміна діючого економічного законодавства супроводжувались масштабним економічним всеобучем та виробничо-економічним навчанням, в організації якого провідні позиції належали профспілковим комітетам. Отже, створювалися умови для того, щоб член профспілки мав достатню правову, економічну інформацію і знав, як її використати на практиці.

У перебудовний час рішення III з'їзду народних депутатів СРСР (березень 1990 р.), а в Україні – Закон про зміни і доповнення до Конституції Української РСР (24.10.1990 р.) скасували дію 6 і 7 статей і де-юре повернули профспілки до притаманного їм суспільного статусу.

Розпад Радянського Союзу, проголошення України незалежною державою, заборона комуністичної партії, яка мала конституційне право партійного керівництва профспілками, демократизація суспільства відкрили дорогу для самостійної діяльності профспілок, підвищення їх ролі серед трудящих. Для здійснення цього потрібно було виробити концепцію профспілкової роботи, визначити стратегію й тактику в умовах економічного й політичного реформування держави.

Важливо віхою на шляху реформування профспілкового руху став II (позачерговий) з'їзд Федерації незалежних профспілок України (21.II.1992 р.), який прийняв Програму і Статут.

Програма професійних спілок України стала першим документом профруху в нових умовах. Головним завданням і пріоритетом у діяльності ФПУ, галузевих і регіональних профорганів, комітетів первинних профспілкових організацій проголошувався захист соціальних інтересів людини найманої праці. У Програмі також визначалися взаємовідносини профспілок з державою, політичними партіями, громадськими рухами, альтернативними профспілками.

Уперше в історії профспілкового руху України за радянських часів у Програмі було записано, що для захисту соціальних інтересів трудящих профспілки будуть використовувати соціальне партнерство, переговори з Урядом і роботодавцями, укладення колективних угод, а також жорсткі форми боротьби: мітинги, акції протесту, страйки.

Важливі положення взаємовідносин членських організацій, об'єднаних у Федерацію профспілок України, були закріплені в новому Статуті.

Однією з найважливіших політичних новацій профспілок тоді було формування власного лобі в законодавчому органі держави – Верховній Раді України та активна законодавча діяльність. Складність цього процесу визначається тим, що нині профспілки позбавлені законодавчої ініціативи. З Кодексу законів про працю України в редакції від 15.12.1993 р. вилучено статтю 244 ч. VI, за якою профспілки в особі Укрпрофради мали право законодавчої ініціативи. Та все ж відзначимо, що ФП України через окремих народних депутатів подала і виборола у Верховній Раді Закони України «Про колективні договори і угоди», «Про межу малозабезпеченості», «Про оплату праці», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» тощо. Це почало формувати соціальну політику європейського змісту. Лише Закон України «Про оплату праці» закладає нову якість: основи правових, економічних та організаційних засад державної політики у сфері оплати праці, створює механізм визначення основних складників системи оплати праці, що мають ринкову спрямованість, враховуючи міжнародні норми, концепції, рекомендації МОП, світовий досвід. Конкретно закон передбачає встановлення мінімальної заробітної плати не нижче вартісної межі малозабезпеченості на одного непрацюючого, індексації заробітної плати, її компенсації у зв'язку із затримкою виплати. І навіть це дозволило осучаснити законодавство Української РСР та доповнити, реставрувати нові закони відносно проблем ринку праці, зайнятості, соціальної адаптації та захисту громадян України.

Взагалі новітній аналіз законодавства України, нормативних актів та практики профспілкового руху стверджує, що профспілки в сенсі формування своїх статутних положень здобули або розвинули близько десяти нових прав:

- на колективні договори, і не тільки на виробничому підприємстві;
- на страйк, причому як цивілізовану форму протесту. У радянський час такого права практично не існувало, хоч формально воно було можливим. Тоді діяв тільки крайній захід – бунт, еміграція, збройний виступ;
- на державне фінансування своєї діяльності (охорону праці, екологію, оплату праці по інвалідності тощо);
- на майно профспілок, добровільну реєстрацію своєї організації.

На жаль, слід констатувати і той факт, що профспілкові комітети, як первинні, так і регіональні та галузеві, в процесі реформування держави втрачали:

- право на законодавчу ініціативу, самостійний розгляд трудових спорів (тепер комісія по трудових спорах не формується з членів профкому);
- право на закриття підприємства при порушенні адміністрацією норм охорони праці;
- ліквідовано технічні й правові інспекції як і громадський контроль за дотриманням законодавства про працю.

Отож, зробивши огляд історичного шляху, пройденого профспілками у взаємовідносинах з державою, слід визначити його трансформацію від «жорсткого протесту» через систему «погоджувальної опозиції» до «соціального партнерства». Цивілізованою основою системи відносин профспілок, роботодавців і держави стає укладення Генеральної і галузевих тарифних угод, колективних договорів.

З розвитком процесу роздержавлення та приватизації змінюється питома вага роботодавства, і воно переходить від держави до підприємств, з якими профспілки ще мають визначити стратегію й тактику соціального партнерства, розробити свою соціальну політику щодо діяльності на приватних підприємствах.

Таким чином, в умовах розбудови незалежності держави, формування її економіки як основного атрибуту суверенності, у профспілок, начебто мало б відкритися «друге дихання». Та життєві реалії рецесійного етапу 2008 – 2011 рр., сумнівний менеджмент (голова ФПУ України – народний депутат і одночасно керівник федерації на засадах сумісництва) внесли корінні зміни в діяльність профспілок. Значна частина амбітних керівників, відчувши блефування лідерів, знайшли свою долю на політичній арені, зникла критика, конструктивізм, а генеральне керівництво ФПУ сконцентрувалось на проблемах особистого виживання, кадрових апаратних змагань, зловживанням майном. Це призвело до втрати іміджу, профспілкового членства, авторитетного доступу до основного соціального партнера – влади. Більше того, стурбована неефективним використанням профспілкових майнових комплексів окремими профспілковими групами, приватизацією курортів, туристичних баз відпочинку тощо, влада розпочала процес правового реагування, судового повернення власності державі [11].

Патріотично налаштовані профспілкові активісти, науковці, медіа, органи влади спрямовують організаційні, правові зусилля для виходу профспілок із кризового стану та пошуку свого конструктивного «мотто» в майбутньому українському суспільстві: тим більше, що європейський рух найманих працівників своїми діями в період рецесії демонструє зразки активності та примушує владу шукати інноваційні шляхи розвитку своєї національних держав [12].

РЕЗЮМЕ

Анализируются исторические особенности процесса общественно-политической деятельности как сущностной основы начала эволюции гражданского общества. А с ликвидацией тоталитарного режима в Украине активизируется поиск гуманистических моделей и практик демократического общественного строя, которые бы полнее использовали творческий потенциал широких слоев населения в управлении государством.

Ключевые слова: гражданское общество, идеология, исторические корни, социальная корпоративность, российская почва, политические партии, профсоюзы, украинский менталитет, власть.

SUMMARY

The author analyses the historical features of social and political activities as the essence basis of the civil society's evolution. With the liquidation of the totalitarian regime the search of humanism models and democratic society practices in Ukraine has livened up, which would be able to use the creative governing potential of public at full capacity.

Keywords: civil society, ideology, historical root, social corporateness, Russian ground, political parties, trade unions, Ukrainian mentality, power.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Пашков М. Замітки про історію «третього сектору» / М. Пашков // Дзеркало тижня. – 2002. – 17 серпня.
2. Берест Р. Перші профспілки: початок біографії / Р. Берест // Профспілки України. – 1995. – № 3-4. – С. 5-8.
3. Пашков М. Замітки про історію «третього сектору» / М. Пашков // Дзеркало тижня. – 2002. – 17 серпня.
4. Підраховано автором.
5. Єдиний реєстр громадських формувань [Електронний ресурс]: за даними сайту Міністерства юстиції України: www.minjust.gov.ua/0/18501
6. Підраховано автором.
7. Див: Маркс К. Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – К., 1960. – Т. 16. – С. 200-201.
8. Плеханов Г. В. Сочинения / Г. В. Плеханов. – М. – Л., 1929. – Т. XV. – С. 7.
9. Зв'язківець. – 1919. – 2 липня.
10. Там же.
11. Проект Закону України «Про правовий режим майна загальносоюзних громадських об'єднань (організацій) колишнього Союзу РСР [Електронний ресурс]: за даними сайту Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 7.XI.2012 р.: www.me.gov.ua/contral/uk/publish/category/system
12. Дубровський М. Л. Коррупционные деформации в профсоюзах Украины: собственность и кадры ФПУ / М. Л. Дубровский, Ю. А. Михальский, А. В. Щурик. – Харьков – Киев, 2011. – 100 с.; Михальский Ю. А. Влияние коррупции на идеологию профсоюзного движения в Украине: скрытая болезнь / Ю. А. Михальский, М. Л. Дубровский. – Харьков – Киев, 2012. – 104 с.; Профсоюз хочет продать курортные территории – «Подробности недели» телеканала «Интер» от 29.05.2011 [Електронний ресурс]: за даними www.youtube.com/watch?-cowz68*6FH8